

RAST MÜZİKOLÖJİ DERGİSİ
Uluslararası Müzikoloji Dergisi
www.rastmd.com

Doi: 10.12975/rastmd.2016.04.02.00084

ƏL-FƏRABİ YARADICILIĞINDA ELMİ-TƏTBİQİ MUSIQI NƏZƏRİYYƏSİ

Elmira Axundova¹

ÖZET

Elmira Axundova tərəfindən təqdim olunmuş “Əl-Fərabî yaradıcılığında elmi-tətbiqi musiqi nəzəriyyəsi” adlı məqalədə Əl-Fərabî yaradıcılığında musiqi nəzəriyyəsinin tətbiqindən danışılır. Burada Abu Nasr əl-Fərabinin musiqiyə ayırdığı yer, musiqinin təməl mövzuları, dəyərli düşüncə və ixtiraları araşdırılır. Məqalədə eyni zamanda da onun davamçıları haqqında da məlumatlar verilir. Məqalədə Əl-Fərabinin musiqi nəzəriyyəsi də geniş şəkildə təhlil edilir.
Anahtar kəlimələr: Əl-Fərabî, nəzəriyyə, musiqi, ixtira, yaradıcılıq.

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ТЕОРИИ МУЗЫКИ В ТВОРЧЕСТВЕ АЛЬ-ФАРАБИ

Эльмира Ахундова

Резюме

В статье «Научно-исследовательские теории музыки в творчестве Аль-Фараби», представленной Эльмирой Ахундовой, говорится об исследованиях в области теории музыки в творчестве Аль-Фараби. Здесь говорится о роли музыки в творчестве Абу Наср Аль-Фараби, рассматриваются основные темы музыки, его неоченимые мысли и изобретения. Также в статье дается информация о его последователях. В статье подробно анализируется теория музыки Аль-Фараби.

Ключевые слова: Аль-Фараби, теория, музыка, изобретение, творчество.

¹ Axundova Elmira Ağarəhim qızı Ü.Nacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının dissertantı.

RESEARCH AND THEORY OF MUSIC IN THE WORK OF AL-FARABI

Elmira Akhundova

ABSTRACT

In the article "Research and theory of music in the work of Al-Farabi Kazakh National University" presented by Elmira Akhundova, said about the research in the field of music theory in the works of Al-Farabi. It says about the role of music in the work of Abu Nasr al-Farabi, the basic theme music, his invaluable ideas and inventions. The article also provides information about his followers. The paper music theory Al-Farabi is analyzed in detail.

Keywords: al-Farabi, Theory, music.

GİRİŞ

Türk-İslam intizamı ilə yaşayıb-yaratmış Abu Nasr Muhəmməd əl-Fərabî (872-950) fəlsəfəni İslamla uzlaşdırmış, İslam dinini məntiqi biliklərə tətbiq etməklə Şərq və Qədim yunan fəlsəfəsi arasında sağlam bir bağlılıq təşkil etmişdir. IX əsrdə yunan fəlsəfəsi – Aristotel və Platon yaradıcılığı – ərəb düşüncəsinə ilk olaraq, əl-Kindi tərcüməsi ilə daxil olsa da, onu İslama istiqamətləndirən, inkişaf etdirib, dinə fəlsəfi keyfiyyət qazandıran, bu mükəmməl fəlsəfənin qurucusu Abu Nasr əl-Fərabî olmuşdur.

Böyük ustadın yaşadığı dövərdə yeni, sosial fikirlərin irəli sürülməsi olduqca cəsur addım sayılırdı. Bununla belə, daha öncə təməli qoyulub, inkişaf etdirilən biliklər çeşidli Şərq xalqlarının fəlsəfi düşüncəsinin formalaşmasına, İbn Sina (980-1037), İbn Baccə (vəfatı-1138), İbn Rüşd (1126-1198), Nizami Gəncəvi (1141-1209), İmadəddin Nəsimi (1369-1417), İbn Haldun (1332-1406) kimi filosof alimlərin zəngin bilik məbədgahına daxil olmasına zəmin yaratdı.

İslam aləmində Fərabini anladan kitablar Abul Hasan əl-Beyhaki, İbn-əl-Kifti, İbn-abu-Useybiya və İbn əl-Haliqan tərəfindən ustadın vəfatından bir neçə yüz il sonra gerçəkləşmişdi. Lakin böyük zəhmət və fəaliyyətlə ərsəyə gəlmiş bu sisilə məcmuələr elmi araşdırmalarla zəngin biliklər var edən filosof, nəzəriyyəçi alim Fərabidən çox, sanki bir peyğəmbərdən bəhs edən fikirlər toplusu idi.

Əl-Fərabinin düşüncələri ölümündən çox yüzillər sonra da təsirini saxlamış, dünya üləmaları tərəfindən oxunub, anılan əsərlərdən olmuşdur. Əməvəyn xilafəti dövründə (661-750) Şərq mədəniyyətinin böyük inkişaf zəncirinin ən mühüm halqalarını Sasanilər dövlətinə sahiblənən ərəb və səlcuq hakimləri yaratmışdılar. XVII yüzillikdə Katib Çələbi, "Kəşf-ül-Fünu'n (fənlərin kəşfi)" silsilə kitablarını qələmə alarkən, Şərq mədrəsələri artıq Fərabinin riyaziyyat, təbiət, tibb, musiqi, fəlsəfə, məntiq və astronomiya sahəsində qələmə aldığı çoxsaylı kitabları ilə zəngin idi.

Elmləri sinifləndirən əl-Fərabî özünəməxsus üslub şəkli ilə dil, məntiq, riyaziyyat (musiqi), fizika, metafizika elmlərini mədəni elmlər dərəcələri kimi beş başlıq altında birləşdirmişdi. Fərabinin bu ardıcıl tərtibi Aristotel və əl-Kindi üslubundan önəmli fərqliliklərlə seçilirdi. "Aləm – böyük insan, insan – kiçik aləmdir" – deyən əl-Fərabî bu iki fəlsəfi qavramı birləşdirməklə – "insan əxlaqının təməli elmdir, təfəkkür hər bir fəaliyyəti biliklə istiqamətləndirir" məntiqini irəli sürmüşdür.

Fizika sahəsində böyük tədqiqat və təcrübələr həyata keçirən əl-Fərabî səsin fiziki açıqlamasını verən ilk alim idi. Hava titrəyişi ilə yaranan səs prosesinin ilk məntiqi izahını o gerçəkləşdirmişdir. Dalğa məsafəsinə görə titrəyişin – vibrasiyanın azalıb, çoxalmasını təsbit edən əl-Fərabî bu kəşfi ilə müxtəlif musiqi alətlərinin emal edilməsində vacib sayılan qaydaları da açıqlamışdır.

Musiqini səslər elmi adlandıran, kamil düşüncələri hər dövrdə anlaşılan Fərabinin musiqi sənəti və mədəniyyətinə işıq salan – “Əl-Mədi'nətü'l-Fazila” (Fəzilət şəhəri), “Əs-Siya'sətü'l Mədəniyyə” (Mədəniyyət üsulları), “Risalə fi Ma'ani'l-Akl” (Təfəkkür anlamları), “İhsa'el-Ülum vua İhsa'el-Ülum Musika əl-Kebir” (Böyük elm və musiqi biliklərinin sayı), “Kita'b əl-Mu'si'ka əl-Kebi'r” (Böyük musiqi kitabı), “Kitabu'l-Fi'l Musika” (Musiqi elmləri), “Kitabu'l-Ustukisat İlm əl-Musika” (Musiqi elmlərinin mənşəyi), “Kitab Fi'l İhsa əl-İka Kitabu'l Musika” (Musiqi və ritm şərhlərinin təsnifatı), “Nazariyya əl-Musika” (Musiqi nəzəriyyəsi) “Əl-Müdhal Fi'l-Musika” (Musiqi elmlərinin təsnifatı) traktatları misilsiz nəzəri bilgilər mənbəyidir.

Əl-Fərabî yaradıcılığını tədqiq edənlər, onun qələmə aldığı çoxsaylı əsərlərdən yalnızca biri (“Kitab əl-Musika əl-Kebir”) ilə Fərabî konsepsiyasını – Yaxın və Orta Şərqdə təməli qoyulan “sistemli musiqi nəzəriyyəsi”ni ilk tarixi təcrübə göstəricisi kimi qəbul etmişlər. Fərabinin “İlm əl-Mu'si'ka” (Musiqi elmi) və “Nazariyy'a əl-Mu'si'ka” (Musiqi nəzəriyyəsi) risalələri musiqi nəzəriyyəsi sistemi, həmçinin musiqi tarixi, akustika, alətsünaslıq və musiqi estetikası haqqında dərin bilgilərlə zəngindir. Əl-Fərabinin böyük zəhməti sayəsində meydana gələn “Nazariyy'a əl-Mu'si'ka” traktatı geniş məlumat və şərh mənalı ilə bu gün də aktual, müasir olub, fəlsəfinin xüsusi bir sferası kimi musiqişünaslıq intizamını, elmin çoxşaxəli nəzəri üsullarını əks etdirmişdir.

Müəllifin “Kitab əl-Musika əl-Kebir” əsərində “saft” bu və ya digər alət və ya insan səsinə fiziki hərəkətlə hasil olunan “səs”i ifadə edir. “Lafz” (səs uyğunluğu) anlayışı ilə müqayisə edilən “intonasiya” – insan səsinin ahəngi, dərk edilən nitqin məğzi, məna göstəricisi məfhumunu əldə etmişdir. Fərabî nəzəriyyəsində “saft”la qarşı-qarşıya dayanan “nağma” termini – səs sisteminin ilk elementi olub, onun yüksəkliyini və ölçüsünü ifadə edən “musiqi səsi”dir. Mahiyyətindən asılı olaraq, bu termin təfsirlərdə ton, pillə, tetraxord, səs düzümü və tranpozisiya edilmiş qamma kimi də şərh olunur.

Səs məkanı Fərabî təsəvvürü ilə iki reqistr qurşağına – “yuxarı” (ca'nub hadd) və aşağı tərəfə” (ca'nub sa'kil), yaxud “zil” (hidda) və “bəm” (sikal) səslərə bölünmüşdür. Bu anlayışların etimologiyası orta əsrlərdə qəbul olunan xüsusi, keyfiyyətli səs yüksəkliyini qeyd edir: yəni, yuxarı reqistr kəskin, iti, gərgin intonasiya ifadəli; aşağı reqistr isə tam əksinə, boğuc, qatı səslənmə təsəvvürü yaratmışdır.

Bəstələniçək melodiyanın üslubunu izah edən əl-Fərabî bu fəaliyyətin beş bölüm üzrə həyata keçirilməsini tövsiyə etmişdir: “əsas (məqsəd'ul təməl), üsul, ifa (nağm), İka (ritm), ləhn (melodiya).

Musiqi nəzəriyyəsi əl-Fərabî məntiqində fəlsəfə elminin bir qolu kimi yer almaqdadır, belə ki, böyük ustadın yaratdığı musiqi-nəzəri traktatlar fəlsəfi baxımdan insan kamilliyinin mənən dərk edilən həyat yoluna bənzəyir. Onun riyazi hesabla tərtib etdiyi tetraxord sistemi orijinal interval quruluşlarına görə eşitmə yolu ilə qavranılan mükəmməl səs pillələridir.

Sözgedən əsərdə təqdim olunan səs sistemləri qədim yunan musiqişünasları tərəfindən işlənilmiş təcrübələrdən fərqlənir: “Burada daha detallı təhlil edilən səslər, orta əsr Şərq, özəlliklə ərəb musiqi səslənmələrinə xas olan tetraxordlar daxilinə yerləşmiş rəngarəng

mikroxromatik interval axıcılığı, lad çalarları və intonasiya fərqləri ilə önə çıxmışdır. Sözsüz ki, səslərin daşdığı bu rəngarənglik əl-Fərabinin misilsiz lad quruluşu nəzəriyyəsiindən qaynaqlanırdı”.

Fərabinin interval nəzəriyyəsinin ifadə növləri çoxetaplıdır. Ustadın təbiri ilə, interval (bu`d) – törəyən yüksəklik quruluşunun ilk cərgəsində yer alan ahəngli və ahəngsiz səslərin səslənmə xassələri və qavrama meyarları ilə müəyyən edilmiş “yüksəkliyinə görə fərqlənən iki müxtəlif səsin cəmidir”.

Fərabii intervalda “uyğunluq” (iktir`an) və “baş vermə”ni (tarti`b) fərqləndirmiş, başqa sözlə, harmonik və melodik birləşmələri bu xətt üzrə həyata keçirmişdir: “Uyğunluq – iki və ya daha çox səsin müştərək səslənməsi, baş vermə isə dinləmə zamanı səslərin əvəzlənməsidir.” “Bənzətmə üslubu”na müraciət edən alim səslərin harmonik kamil uyğunluğunu şüşə qədəh və şərəb rəngi ilə, mavi və al qırmızı çalarlarla, ahəngli melodik ardıcılığı isə – naxışlardakı çiçəklərin və dad duyğularının müntəzəm qavrayışının təbii əvəzolunmaları ilə müqayisə etmişdir.

Böyük ustad harmonik uyğunluq və intervaldakı səs ardıcılığını “qədim riyaziyyatçılar” təsnifatına müvafiq, ”ahəng”, yaxud “birlik” (ittifa`q), uyğunsuzluğu isə – “ixtilaf” (təna`fur) mənaları ilə qeyd etmişdir. Diapazonlarına görə, “böyük” (oktava – muttəfika`t uzma`) və orta (kvarta, kvinta – muttəfika`t vusta`) adlanan intervallar harmonik ahənglərə, kiçik (“birləşmiş tonlar intervalı” – muttəfika`t suğra`), yəni kvartadan kiçik olan intervallar isə melodik ahəngə (ab`a`d lahnıya) aid edilmişdir.

İntervallar səslərin riyazi kəmiyyət nisbətini ifadə etdiyi üçün, onun quruluşunu təhlil edən üsullardan biri – təyinetmə göstəricisi intervaldakı səslərin möhtəməl münasibətini – “qüvvə” (əl-kuvva) əmsalını nümayiş etdirir. Fərabii bu anlayışı samit səslər sistemində yönəldərək belə izah edir: “İntervaldakı kənar səslər uyğunluğu daha artıq mükəmməliyə (oktavaya) məruz qalırsa, bu intervalın aşağı kənarı “böyük şuhac” (əş şuhac əl-a`zam), yuxarı kənarı “böyük siyah” (əs siyah əl-a`zam) adlandırılır. İnsanlar onları vahid səs kimi qəbullanırlar, çünki melodiylarda onlardan biri, digərini əvəzləyir, bu səbəbdən biz onların hər birini digərinin möhtəməl imkanı adlandırırıq”. Fərabii mülahizələrində “əl kuvva” riyazi dərəcə göstəricisi kimi şərh olunmuşdur: “səs düzümündə ikinin birə bölünmə əmsalının təkrarı – özlüyündə fərqli ton yüksəkliyinin mütləq bənzəridir”.

Fərabinin İnterval nəzəriyyəsinə səslərin “gücü” onların ayrılmaz və qeyri- ayrılmaz səslənmə keyfiyyətinə – “vahid imkanlı səslər”in (nağam vua`hi`da əl-kuvv`a) oktava, kvinta, kvartanın mükəmməl ahəngliliyinə, “müxtəlif imkanlı səslər” (nağam muxtali`fa əl-kuvv`a) isə qeyri-mükəmməl uyğunsuzluq və ahəngsizliyinə səbəb olur.

Fərabii bu nəzəriyyəsinə melodik səs keçidlərinə də tətbiq (intikalat) etmişdir: “Keçidlərin başlanğıcı” (mabadi al-intikalat) musiqi ahənginin dayaq və istinad nöqtəsi olan “vahid imkanlı (möhtəməl) səslər”, həmçinin aradakı “qeyri-sabit səslər” və ya müxtəlif “imkanlara” sahib kiçik intervalların “mühasirəsi” ilə əmələ gələn “maba`di` əl-əlhan” – “nəğmələrin bünövrəsi”dir. Səslənmədə yaranan ahəngsizliklər melodik hərəkətlənmə vasitəsi ilə gizlədilər bilər”.

SONUÇ

Musiqi alətləri üzrə tədqiqatlar həyata keçirən, yenilik və ixtiralar gerçəkləşdirən, elm və fəlsəfə ilə yanaşı musiqinin də qüdrət qazanmasına çalışan Fərabii yalnız nəzəri fikir və düşüncələri ilə deyil, əməlləri ilə də ustad sənətkar zirvəsinə ucalmışdır. Şərq musiqi incəsənəti tarixinə misilsiz ədəbiyyatlar bəxş etmiş ustadın bu gün yalnız bir – “Kitab əl-Musika əl-Kebir”

əsəri Madrid kitabxanasında 602 sıra nömrəsi ilə yer almaqdadır. 1930-cu ildə Parisdə bu kitabın nəşri ilə bağlı böyük təqdimat keçirilmiş, daha sonra müxtəlif Qərbi ölkələrində Fərabî musiqi nəzəriyyəsini işıqlandıran çoxsaylı məqalə və monoqrafiyalar toplanaraq 1934-cü ildə Qlaskovda H.G. Farmer tərəfindən yayınlanmışdır.

Bu gün sahib olduğumuz mənbələrə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, qədim kökləri ilə 1000 ili geridə qoyub, günümüzdə qədər uzun bir yol qət edən türk əsilli Abu Nasr əl-Fərabinin (870-950) biliklər zəminində musiqiyə ayırdığı yer, musiqinin təməl mövzuları, dəyərli düşüncə və təkmil ixtiraları onun izini davam etdirən İbn Sina (980-1037), Səfiəddin Urməvi (vəfatı-1295), Əbdülqadir Marağai (vəfatı-1435), Əbdüləziz Marağai (XV əsr), Mamud Çələbi (XVI əsr), Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) və Üzeyir Hacıbəyli (XX əsr) kimi ustad sənətkarların yeni səs sisteminin böyük tədqiqat və kamil nəzəriyyələrinə yol açmışdır.

İslam mədəniyyəti daxilində dünya musiqisi xəzinəsi yazılı qaynaqlar işığında tarix səhnəsində yer alan misilsiz əsərlərdən var olmuş və Şərqi fəlsəfəsi ilə birgə doğulan musiqi sənəti nəzəri müstəvidə gözəl sənətlərin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

KAYNAKLAR

1. Gülnaz Abdullazadə. “Qədim və orta əsrlərin musiqi mədəniyyəti”, “Müsəlman musiqi-estetik baxışlarının və musiqi mədəniyyətinin ümumi xülasəsi”. Bakı, “Qartal”, 1996.
2. Ahmed Haqqı. İbn-i Sinanın “Kitabbu’s Sina ər-Riyaciyyat Cevamü’l – Musika” (Səs və musiqi qaynaqları və funksionları haqqında daha fazla bilgi). İstanbul, 1986.
3. C. D. Daukeyeva. “Abu Nasr Muhaməd əl-Fərabinin musiqi fəlsəfəsi”. Almata, “Soros” Qazaxıstan Fondu, 2002.